

Μέρος Β. Αυτοκρατορική Περίοδος

Κεφάλαιο 4. Εισαγωγικά

Σύνοψη

Η αυτοκρατορική περίοδος (31 π.Χ. – 330 μ.Χ.) καλύπτει την περίοδο από τη ναυμαχία στο Άκτιο μέχρι τη μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους στην Κωνσταντινούπολη, κατά την οποία το κράτος των Ρωμαίων διοικείται με αυτοκρατορικό σύστημα διακυβέρνησης. Είναι μια περίοδος με πλούσια πνευματική παραγωγή στην ελληνική γλώσσα, ιδιαίτερος κατά την περίοδο που ήκμασε το κίνημα της Δεύτερης Σοφιστικής. Ο ποιητικός λόγος υποχωρεί έναντι του πεζού, ενώ ως τάση κυριαρχεί ο κλασικισμός. Μόνο ο μίμος, το επίγραμμα και το διδακτικό έπος έχουν κάποια άνθηση. Το μυθιστόρημα ακμάζει, η ιστοριογραφία συνδέεται, όπως είναι φυσικό, με την ακμή της Ρώμης, ενώ αναπτύσσεται και ένα νέο είδος, η ποικιλογραφία με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον Αθήναιο. Οι βασικοί πυλώνες της παιδείας των αυτοκρατορικών χρόνων είναι η ρητορική και η φιλοσοφία. Η ελληνική γλώσσα και παιδεία χρησίμευσε ως ενοποιητικό στοιχείο των ποικίλων λαών της αυτοκρατορίας, που περιελάμβανε ποικίλα γλωσσικά και πολιτισμικά στοιχεία, με αποτέλεσμα η παιδεία των αυτοκρατορικών χρόνων να νοείται πρωτίστως ως παιδεία ελληνική.

Προαπαιτούμενη γνώση

Οι αναγνώστες της παρακάτω εισαγωγής καλό είναι να έχουν μια εποπτεία του ιστορικού σχήματος της Αρχαίας Ελλάδας κατά την αυτοκρατορική περίοδο. Μπορούν να ανατρέξουν στο κεφάλαιο 5 του βιβλίου των Θ. Βερέμη – Ι. Γιαννόπουλου – Σ. Ζουμπάκη – Ε. Ζυμή – Θ. Ιωάννου – Α. Μαστραπά, *Ελληνική ιστορία, τόμος Α': Ο αρχαίος ελληνικός κόσμος*, ΕΑΠ, Πάτρα 2002 και στο έργο του P. Veyne, *Η ελληνορωμαϊκή αυτοκρατορία* (μετ. Ε. Μυτούση), Αθήνα 2013.

4.1. Ορισμός

Ο όρος «αυτοκρατορικοί χρόνοι» (ή «αυτοκρατορική εποχή») δηλώνει την περίοδο κατά την οποία η Ρώμη κυβερνάται με βάση το αυτοκρατορικό σύστημα διακυβέρνησης, σε αντίθεση με την προγενέστερη περίοδο κατά την οποία το ρωμαϊκό πολίτευμα είναι η δημοκρατία. Η αρχή της αυτοκρατορικής περιόδου χρονολογικά τοποθετείται το 31 π.Χ., επειδή εκείνη τη χρονιά σημειώθηκε η νίκη του Οκταβιανού στη Ναυμαχία του Ακτίου, πράγμα που του επέτρεψε να γίνει ο απόλυτος κυρίαρχος στη ρωμαϊκή πολιτική σκηνή και στη συνέχεια ο πρώτος ρωμαίος αυτοκράτορας. Το τέλος της αυτοκρατορικής περιόδου ουσιαστικά επέρχεται το 293 μ.Χ. με τη θέσπιση της Τετραρχίας από τον Διοκλητιανό και συμβατικά μπορεί να οριστεί το 330 μ.Χ. με τη μεταφορά της πρωτεύουσας του κράτους στην Κωνσταντινούπολη από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο. Από την άποψη της λογοτεχνικής παραγωγής αυτής της περιόδου, σημαντικότεροι εμφανίζονται ο πρώτος και ο δεύτερος μεταχριστιανικός αιώνας και κάπως λιγότερο ο τρίτος. Η άνθηση των γραμμάτων κατά τους αιώνες αυτούς ευνοήθηκε εν μέρει και από τη σχετική ηρεμία που επικράτησε στις περισσότερες ρωμαϊκές επαρχίες από τη βασιλεία του Οκταβιανού Αυγούστου και έπειτα και χαρακτηρίστηκε ως «ρωμαϊκή ειρήνη» (*pax romana*).

Χάρτης 4.1. Χάρτης που απεικονίζει τα εδάφη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά το έτος 117 μ.Χ. Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_provinces_trajan.svg

4.2. Συνοπτικό χρονολόγιο της αυτοκρατορικής περιόδου

Τέλος 1ου αι. π.Χ.

- 64 π.Χ. - 24 μ.Χ. Βίος Στράβωνα
- 31 Ναυμαχία στο Άκτιο: Ο Οκταβιανός νικά τον Μάρκο Αντώνιο και την Κλεοπάτρα Ζ΄ της Αιγύπτου. Συμβατικό όριο έναρξης της αυτοκρατορικής περιόδου.
- 30 Ο Μάρκος Αντώνιος και η Κλεοπάτρα αυτοκτονούν. Ο Οκταβιανός προσαρτά την Αίγυπτο στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.
- 27-14 Ο Οκταβιανός ανακηρύσσεται Αύγουστος, ο πρώτος αυτοκράτορας της Ρώμης.
- 27 Η Ελλάδα γίνεται ρωμαϊκή επαρχία με το όνομα Αχαΐα, που περιλαμβάνει την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Διαχωρίζεται από τη Μακεδονία.
- 14 Ο Τιβέριος αναγορεύεται αυτοκράτορας.

1ος αι. μ.Χ.

- 40-120 Βίος Δίωνα από την Προύσα.
- περ. 50-120 Βίος Πλουτάρχου.
- 54 Αυτοκράτορας ο Νέρων.
- 64 Πυρκαγιά στη Ρώμη. Διωγμοί των Χριστιανών από Νέρωνα.
- 66-70 Πρώτος Ιουδαϊκός πόλεμος.
- 79 Έκρηξη Βεζουβίου. Καταστροφή Πομπηίας.

2ος αι. μ.Χ.

- 96-180 Δυναστεία των Αντωνίνων, των «φιλόσοφων-βασιλέων».

100-175	Βίος Κλαύδιου Πτολεμαίου.
115-117	Δεύτερος Ιουδαϊκός πόλεμος.
117-138	Αυτοκράτορας ο φιλέλληνας και λάτρης του πολιτισμού Αδριανός.
117-181	Βίος Αίλιου Αριστείδη.
περ. 120	Πεθαίνει ο Πλούταρχος. Γεννιέται ο Λουκιανός.
129-περ. 216	Βίος Γαληνού.
132-135	Τρίτος Ιουδαϊκός Πόλεμος.
160-180	Ο Μάρκος Αυρήλιος, αυτοκράτορας-φιλόσοφος, στον θρόνο.
170-249	Βίος Φλάβιου Φιλόστρατου.
176	Ο Μάρκος Αυρήλιος ιδρύει τέσσερις έδρες φιλοσοφίας στην Αθήνα, για την Ακαδημία, τον Περίπατο, τους Στωικούς και τους Επικούρειους.
177	Πεθαίνει ο σοφιστής Ηρώδης ο Αττικός.
μετά το 180	Πεθαίνει ο Λουκιανός.

3ος αι. μ.Χ.

212	Constitutio Antoniana: διάταγμα με το οποίο παρέχεται η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους ελεύθερους πολίτες της αυτοκρατορίας, προκειμένου να αυξηθούν τα φορολογικά έσοδα.
284-305	Ο Διοκλητιανός αυτοκράτορας.
293	Καθιέρωση Τετραρχίας από τον Διοκλητιανό.

Αρχές 4ου αι. μ.Χ.

303	Διωγμοί των Χριστιανών.
313	Διάταγμα των Μεδιολάνων περί ανεξιθρησκείας.
330	Ο Μέγας Κωνσταντίνος μεταφέρει την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας (<i>Νέα Ρώμη</i>) στο Βυζάντιο, που μετονομάστηκε σε Κωνσταντινούπολη. Συμβατική αρχή βυζαντινής περιόδου.

Εικόνα 4.1. Τάπητας των αρχών του 17ου αιώνα που απεικονίζει τον Μεγάλο Κωνσταντίνο να διευθύνει το έργο ανοικοδόμησης της Κωνσταντινούπολης. Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Constantine_Directing_the_Building_of_Constantinople_%28tapestry%29_-_1623-1625.jpg

4.3. Αυτοκρατορικοί χρόνοι και «Δεύτερη σοφιστική»

Ο όρος «Δεύτερη σοφιστική» δημιουργήθηκε από τον Φιλόστρατο τον Β΄ (περίπου 170-249 μ.Χ., βλ. παρακάτω στο κεφάλαιο 5.5. «Φλάβιος Φιλόστρατος») για να περιγράψει τις τάσεις που επικρατούν στην ιστορία της ρητορικής από τον Αισχίνη και έπειτα διαχωρίζοντάς τες από τις παλαιότερες τάσεις που είχαν θεμελιωθεί ως επί το πλείστον με τη ρητορική του Γοργία. Επειδή κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους η παραγωγή ρητορικού λόγου είναι το κυριότερο ίσως χαρακτηριστικό της ελληνικής γραμματείας και γενικότερα της παιδείας, ο όρος «Δεύτερη Σοφιστική» ο οποίος, όπως είδαμε, δημιουργήθηκε κατά την περίοδο αυτή, κρίθηκε από τους μελετητές κατάλληλος για τον προσδιορισμό της συνολικότερης γραμματείας αυτών των χρόνων. Έτσι διατηρήθηκε από τη νεότερη έρευνα ο όρος του Φιλόστρατου, όχι όμως το χρονολογικό περιεχόμενό του, αφού εκείνος αναφερόταν στην περίοδο από τον Αισχίνη και έπειτα, ενώ οι νεότεροι μελετητές ορίζουν ως Δεύτερη Σοφιστική τη συνολικότερη πνευματική παραγωγή των αυτοκρατορικών χρόνων. Η πνευματική αυτή παραγωγή αναπτύχθηκε, όπως είναι γνωστό, στην ελληνική γλώσσα. Αυτό συνέβη ή, τουλάχιστον, ενισχύθηκε από το γεγονός ότι η ρωμαϊκή διοίκηση κλήθηκε να ενοποιήσει μία πολυεθνική αυτοκρατορία με διαφορετικά γλωσσικά και πολιτισμικά στοιχεία, η ελληνική όμως γλώσσα και παιδεία αποτελούσε ήδη ένα ενοποιητικό στοιχείο των περισσότερων λαών της αυτοκρατορίας αυτής χάρη στις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και στη διάδοση της ελληνικής γλώσσας κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Έτσι, η ελληνόφωνη παιδεία και πνευματική δημιουργία όχι απλώς δεν ενοχλούσαν αλλά, αντίθετα, υποβοηθούσαν έμμεσα την ενότητα του ρωμαϊκού κράτους, και η ιδιότητά τους αυτή συνέβαλε στην περαιτέρω καλλιέργεια και ανάπτυξή τους κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους.

4.4. Τάσεις και ρεύματα

Η κυρίαρχη τάση που διαπιστώνεται τόσο στην παιδεία όσο και στη λογοτεχνική δημιουργία των αυτοκρατορικών χρόνων είναι η επίμονη και διαρκής αναφορά στην πολιτιστική παραγωγή της κλασικής

εποχής. Τα έργα της κλασικής εποχής διδάσκονται, μελετώνται, ερμηνεύονται, αμφισβητούνται, επανασηματοδοτούνται. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι τις βάσεις για το ενδιαφέρον που δείχνει η αυτοκρατορική περίοδος για τα έργα των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων τις είχε ήδη θέσει η μελέτη των κειμένων αυτών από τους αλεξανδρινούς φιλόλογους της ελληνιστικής εποχής. Η σταθερή αυτή προσήλωση της αυτοκρατορικής περιόδου στα δημιουργήματα των κλασικών χρόνων χαρακτηρίστηκε «κλασικισμός». Ο κλασικισμός είχε οπωσδήποτε σημαντικές θετικές συνέπειες για τα ίδια τα έργα της κλασικής εποχής πολλά από τα οποία διασώθηκαν ως σήμερα επειδή μελετήθηκαν και διδάχθηκαν τότε. Είχε όμως και αρνητικές. Οι αρνητικές συνέπειες είναι κυρίως εκείνες που δημιουργούνται όταν ο διάλογος με το παρελθόν περιορίζει την πρωτοτυπία, τη φαντασία και τη αναφορά στο παρόν και αυτό αναντίρρητα ισχύει σε κάποιο ποσοστό για αρκετά δημιουργήματα της αυτοκρατορικής περιόδου. Οι αρνητικές αυτές συνέπειες έχουν ίσως υπερτονιστεί σε σχέση με την έρευνα της λογοτεχνικής παραγωγής των αυτοκρατορικών χρόνων. Αντίθετα, κάτι που δεν έχει επαρκώς τονιστεί είναι ότι τα έργα της αυτοκρατορικής περιόδου συχνά δηλώνουν μια αμφισβήτηση της απόλυτης αξίας που είχε αποδοθεί σε ορισμένους συγγραφείς και σε ορισμένα έργα. Έτσι, π.χ., ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς στην πραγματεία του *Περί Θουκυδίδη* καταθέτει αρκετές επικρίσεις για το ύφος και το περιεχόμενο της ιστορίας του Θουκυδίδη που δεν είχαν ως τότε διατυπωθεί, ο Φιλόστρατος στα έργα του *Ηρωικός* και *Τα κατά τον Τυανέα Απολλώνιον* κατηγορεί τον Όμηρο για την αποσιώπηση της συμβολής του Παλαμίδα στην τρωική εκστρατεία και για ηθικό εξωραϊσμό του Οδυσσέα, ενώ ο Δίων από την Προύσα, ο μετέπειτα ονομασθείς Χρυσόστομος, σε έναν λόγο του που τιτλοφορείται *Τρωικός* κατηγορεί και αυτός τον Όμηρο για σκόπιμη ψευδολογία και επισημαίνει τα εγκλήματα που διέπραξαν οι Έλληνες όταν κατέλαβαν την Τροία, προχωρώντας μάλιστα και στη διατύπωση της άποψης ότι θα ήταν καλύτερα να μην είχαν οι Έλληνες ποτέ καταλάβει την Τροία παρά να εκπέσουν στη διάπραξη αυτών των εγκλημάτων. Παρατηρεί επομένως κανείς ότι πλάι στην αγαστή πολιτιστική συνύπαρξη των δύο κόσμων, του ελληνικού και του ρωμαϊκού, μέσα από τα έργα της αυτοκρατορικής εποχής ανιχνεύεται συχνά και μια λανθάνουσα αντιπαλότητα, ιδίως αν στο τελευταίο παράδειγμα που αναφέραμε θυμηθούμε τη μυθογραφική αξίωση των Ρωμαίων να έλκουν την καταγωγή τους από τον Τρώα Αινεία.

4.5. Γραμματειακά είδη

4.5.1. Ποίηση

Από τις πρώτες ιστορικές αρχές του ελληνισμού η ποίηση αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική συνιστώσα της πολιτισμικής δημιουργίας με σημαντικό μάλιστα ρόλο στην πολιτική και κοινωνική συνοχή της αρχαίας ελληνικής πόλης. Αυτό είναι αλήθεια τόσο για την αρχαϊκή εποχή, με το έπος και τη λυρική ποίηση, όσο και για την κλασική εποχή κατά την οποία, εκτός από το έπος και τη λυρική ποίηση, καταλυτικό ρόλο στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή αναλαμβάνει το δράμα. Στην ελληνιστική περίοδο ο κοινωνικός ρόλος της ποίησης περιορίζεται μεν, αφού τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα είναι πλέον διαφορετικά, η ποιητική παραγωγή όμως παραμένει πλούσια και ιδιαίτερα δηλωτική των αλλαγών που έχουν συντελεστεί. Οι αυτοκρατορικοί χρόνοι, αντίθετα, είναι η περίοδος κατά την οποία η ποίηση υποχωρεί αισθητά απέναντι στον πεζό λόγο. Από τον χώρο του θεατρικού στίχου (που δεν παίζεται απαραίτητα στη σκηνή, αλλά ενδεχομένως παρουσιάζεται σε απαγγελία) ένα είδος που κληροδοτείται από τους ελληνιστικούς χρόνους είναι ο μίμος, θεατρικό είδος λαϊκής προέλευσης και χαρακτήρα, σε διαλογικό συνήθως ύφος, που παρουσίαζε σκηνές από την καθημερινή ζωή. Από τα άλλα ποιητικά είδη, κάποια άνθηση παρατηρείται στο επίγραμμα, στο οποίο ιδιαίτερη ώθηση έχει επίσης δοθεί κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Από τους επιγραμματοποιούς ξεχωρίζουν τα ονόματα:

- του Μελέαγρου από τα Γάδαρα, που έζησε στο μεταίχμιο μεταξύ ελληνιστικής και αυτοκρατορικής εποχής (2ος-1ος αι. π.Χ.) και ανάμεσα σε άλλες ποιητικές δραστηριότητες δημοσίευσε μια ανθολογία με επιγράμματα άλλων ποιητών καθώς και με 130 επιγράμματα δικά του, στην οποία έδωσε τον τίτλο *Στέφανος*,
- του Κριναγόρα από τη Μυτιλήνη (1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.), ο οποίος ανήκε στον πνευματικό κύκλο που περιέβαλε την Οκταβία, την αδελφή του Οκταβιανού,
- του Φίλιππου από τη Θεσσαλονίκη (1ος αι. μ.Χ.), που δημοσίευσε ποιήματα δικά του και άλλων ποιητών με αλφαβητική σειρά σε μια συλλογή που πήρε και αυτή, όπως του Μελέαγρου, τον τίτλο *Στέφανος*

- του Στράτωνα από τις Σάρδεις (2ος αι. μ.Χ.), που δημοσίευσε ποιήματα παιδευτικού περιεχομένου σε μια συλλογή με τίτλο *Μούσα παιδική*.

Ποιήματα και των τεσσάρων αυτών ποιητών περιελήφθησαν στην περίφημη *Παλατινή Ανθολογία* για την οποία αξίζει να γίνει ειδικότερα λόγος (βλ. και το πρώτο μέρος του εγχειριδίου για την ελληνιστική περίοδο, στο κεφάλαιο «Επιγραμματοποιοί» 2.5.). Πρόκειται για μια μεγάλη ανθολογία που διασώζει αρκετά από τα ποιήματα της αρχαιότητας, από τον Αρχίλοχο και τη Σαπφώ μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους, ανάμεσά τους και πολλά ποιήματα των αυτοκρατορικών χρόνων. Αν και η σύνθεση της τελικής μορφής της έγινε λίγο πριν από το 940 μ.Χ., ένα μεγάλο μέρος του υλικού της βασίζεται στις συλλογές που συνέταξαν πρώτοι ο Μελέαγρος, ο Φίλιππος και ο Στράτων, ενώ σημαντικές προσθήκες έκαναν αργότερα ο Αγαθίας από τη Μυρίνη (γύρω στο 560 μ.Χ.) και ο Κωνσταντίνος Κεφαλάς (γύρω στο 900 μ.Χ.). Ο Μάξιμος Πλανούδης πολύ πιο έπειτα, τον 13ο αιώνα μ.Χ., έκανε και αυτός τις δικές του προσθήκες στη συλλογή του 940. Η Ανθολογία ονομάστηκε «Παλατινή», επειδή το βασικό χειρόγραφο που την διασώζει για το οποίο γνωρίζουμε ότι μεταφέρθηκε το 1421 από την Κωνσταντινούπολη στη Βενετία, βρέθηκε τελικά γύρω στο 1600 μ.Χ. στη βιβλιοθήκη του Παλατινάτου της Χαϊδελβέργης. Επιγράμματα, κυρίως σκωπτικά, έγραψαν κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή δύο ακόμη ποιητές, ο Νίκαρχος και ο Λουκίλιος, ενώ στον χώρο του ερωτικού επιγράμματος ξεχωρίζει ο Ρουφίνος.

Εκτός από το επίγραμμα, ένα ποιητικό είδος που γνώρισε αρκετή ακμή κατά τους ελληνιστικούς χρόνους είναι το έπος. Στην αυτοκρατορική περίοδο το έπος αποκτά ένα πιο διδακτικό και επιτηδευμένο ύφος και εκφράζεται χαρακτηριστικά από τα έργα δύο ποιητών που έχουν το ίδιο όνομα αλλά διαφορετική καταγωγή και ζουν σε διαφορετική περίοδο, του Οππιανού από την Ανάζαρβο (2ος αι. μ.Χ.) και του Οππιανού από την Απάμεια (3ος αι. μ.Χ.). Ο πρώτος είναι συγγραφέας ενός επικού ποιήματος για την αλιεία (*Αλιευτικά*) αφιερωμένου στον αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο. Ο δεύτερος έγραψε ένα διδακτικό ποίημα για το κυνήγι (*Κυνηγετικά*) αφιερωμένο στον αυτοκράτορα Καρακάλλα. Κάποιες πηγές (ανάμεσά τους και το λεξικό της *Σούδας*) θεωρούσαν και τα δύο έργα δημιουργήματα του Αππιανού από την Ανάζαρβο.

Στον 2ο αιώνα, στα χρόνια της βασιλείας του Αδριανού, ανήκει και ένα σύντομο επικό ποίημα (1.186 στίχοι) που έχει τίτλο *Περιήγησις της οικουμένης* και γράφτηκε από τον Διονύσιο τον Περιηγητή, έναν ποιητή από την Αλεξάνδρεια.

Τον 3ο αιώνα μ.Χ. τοποθετείται ο Κόιντος Σμυρναίος, του οποίου το έπος (*Τα μεθ' Όμηρον*) αφηγείται τα γεγονότα που μεσολαβούν ανάμεσα στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια*. Ένα άλλο επικό ποίημα που συνδέεται με τον τρωικό μυθικό κύκλο είναι η *Ιλίου πέρσις* του Τρυφιδώδωρου. Η χρονολόγηση του έργου αυτού προβληματίσε τους μελετητές, μερικοί από τους οποίους το τοποθετούν τον 5ο αιώνα, ενώ άλλοι πριν από το 300 μ.Χ.

Σε επικό στίχο έχουν συντεθεί και τα 87 ποιήματα που αποτελούν τη συλλογή των *Ορφικών ύμνων* και εγγράφονται στο τυπικό λατρευτικό του ορφισμού. Οι ποιητές τους δεν είναι γνωστοί, οι περισσότεροι όμως από τους ύμνους αυτούς πρέπει να είχαν γραφτεί κατά τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ.

Γύρω στο 200 μ.Χ. τοποθετείται η ακμή ενός ποιητή που έγραψε «μυθιαμβους» (μύθους σε ιαμβικό στίχο). Πρόκειται για τον Βάβριο (ή Βαβρία), για τον οποίον ελάχιστα γνωρίζουμε. Το έργο του στηρίζεται σε μεγάλο μέρος στους αισώπειους μύθους και αποτελεί μέρος μιας παλαιότερης μυθογραφικής παράδοσης, η οποία στην περίπτωση του Βάβριου συντηρείται με έμμετρο λόγο.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί το όνομα του Μεσομήδη, ενός ποιητή που έζησε την εποχή του Αδριανού. Από τα έργα του, γραμμένα ως επί το πλείστον σε δωρικό ιδίωμα, σώζονται δεκατρία αποσπάσματα, τρία όμως από αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή διασώζουν παράλληλα και τη μουσική σημειογραφία που αντιστοιχούσε στην εκτέλεσή τους, και αποτελούν, κατά συνέπεια, πολύτιμη πηγή για την ιστορία της αρχαίας ελληνικής μουσικής.

4.5.2. Ιστοριογραφία

Στην πρώιμη ιστοριογραφία των αυτοκρατορικών χρόνων ξεχωρίζουν δύο ονόματα, του Διονύσιου Αλικαρνασσεά και του Διόδωρου Σικελιώτη. Ο πρώτος έγραψε το έργο *Ρωμαϊκή αρχαιολογία*, μία εξιστόρηση της ρωμαϊκής ιστορίας σε είκοσι βιβλία, από τα οποία σώζονται ακέραια τα δέκα πρώτα και κάποια αποσπάσματα από τα υπόλοιπα. Στο έργο αυτό, που πρέπει να δημοσιεύτηκε γύρω στο 7 π.Χ.,

καταθέτει έναν ειλικρινή θαυμασμό για τα ρωμαϊκά επιτεύγματα και έμμεσα ένα συγγραφικό ιδεώδες που φαίνεται να διαπνέει αρκετούς εκπροσώπους των γραμμάτων της περιόδου εκείνης και συναρτά σε άμεση σχέση τον πεζό λόγο με τη ρητορική, ένα είδος το οποίο εξάλλου ο Διονύσιος καλλιέργησε αυτούσιο και σε άλλα έργα του. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, μεταξύ ελληνιστικής και αυτοκρατορικής περιόδου και αυτός, έγραψε την *Βιβλιοθήκη ιστορική*, ένα εκτεταμένο έργο σαράντα βιβλίων (από τα οποία σώζονται τα 1-5 και 11-20) όπου εκθέτει τα γεγονότα από τη δημιουργία του κόσμου ως το 54 π.Χ. Η έκθεση των γεγονότων είναι επηρεασμένη από τις πηγές του και δεν διακρίνεται για τη δύναμη και τη συνθετική της πυκνότητα.

Ρωμαϊκή ιστορία έγραψε και ο Αππιανός (περίπου 95-165 μ.Χ.) ο οποίος στα είκοσι τέσσερα βιβλία του έργου του επιμένει ιδιαίτερα στα χαρακτηριστικά των λαών με τους οποίους ήρθαν σε σύγκρουση οι Ρωμαίοι, αλλά και στο θέμα των ρωμαϊκών εμφυλίων πολέμων.

Γνωστότερο είναι το έργο του Φλάβιου Αρριανού από τη Νικομήδεια της Βιθυνίας (95-175 μ.Χ.), που ακολουθεί πιστά ένα από τα αισθητικά δόγματα των αυτοκρατορικών χρόνων, τη μίμηση των αττικών προτύπων της κλασικής εποχής. Με αυτό ως δεδομένο, δεν ξαφνιάζεται κανείς όταν βλέπει ότι μερικές φορές ακόμη και οι τίτλοι των έργων του παραπέμπουν ευθέως στους ιστοριογράφους των κλασικών χρόνων, ιδίως στον Ξενοφώντα. Τέτοια περίπτωση είναι το έργο *Κυνηγετικός* (σε ανάμνηση του ομώνυμου ξενοφώντειου έργου), η *Έκταξις κατά Αλανών* (που απηχεί κάπως την *Κύρου παιδεία*) και κυρίως το έργο που χάρισε τη μεγαλύτερη φήμη στον Αρριανό, η *Αλεξάνδρου ανάβασις* με εμφανή αναφορά στην *Κύρου ανάβασιν* του Ξενοφώντα.

Λίγο αργότερα έζησε ο Δίων Κάσσιος (περίπου 155-235 μ.Χ.), που είναι ίσως το σημαντικότερο όνομα στην ιστοριογραφία των αυτοκρατορικών χρόνων. Δεν πρέπει να συγχέεται με τον ομώνυμο ρήτορα, τον Δίωνα από την Προύσα, τον επονομαζόμενο Χρυσόστομο, που έζησε παλαιότερα (περίπου 40-112 μ.Χ.) και είχε ίσως συγγένεια με τον ίδιο. Η συγγραφή της ιστορίας του, που εκτείνεται σε ογδόντα βιβλία, χρειάστηκε αρκετή έρευνα, και η σύνταξή της συνέπεσε με τη βασιλεία του Σεπτήμιου Σεβήρου, στην οποία ο ιστορικός αναφέρεται συχνά, ιδίως στις δύο εισαγωγικές παρεκβάσεις που αφορούν η μία τους αιώνους που ανήγγειλαν τη βασιλεία του Σεπτήμιου Σεβήρου και η άλλη τα γεγονότα της βασιλείας αυτής. Από το πολύτομο αυτό έργο σώζονται ολόκληρα τα είκοσι πέντε περίπου βιβλία, το περιεχόμενο όμως των άλλων μάς είναι γνωστό από βυζαντινές περιλήψεις και εκτεταμένες αναφορές.

Τέλος, ο Ηρωδιανός, ιστορικός με ζωηρό ύφος αλλά μικρότερου διαμετρήματος από τον Δίωνα, έγραψε για τα ιστορικά γεγονότα της εποχής του, ειδικότερα την ιστορία ανάμεσα στο 180 μ.Χ. (θάνατος του Μάρκου Αυρηλίου) έως το 238 μ.Χ. (άνοδος του Γορδιανού Γ' στο θρόνο), παρακολουθώντας τη ροή των εξελίξεων κάπως σαν να συντάσσει χρονικό.

Το ενδιαφέρον του Ηρωδιανού για τον ρόλο των προσώπων στα ιστορικά δρώμενα θυμίζει αρκετά την τεχνική των βιογράφων. Η σύνταξη βιογραφιών άπτεται, βέβαια, γενικότερα του έργου των ιστοριογράφων, στην ιστορία των γραμμάτων όμως η βιογραφία αναδεικνύεται σε ξεχωριστό γραμματειακό είδος, στο οποίο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους διέπρεψαν αρκετοί συγγραφείς όπως ο Πλούταρχος, ο Φιλόστρατος και ο Διογένης Λαέρτιος, και σε αυτούς γίνεται ιδιαίτερος λόγος στα αντίστοιχα κεφάλαια.

Εικόνα 4.2. Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς. Απεικόνιση σε έκδοση του έργου του (Αμβροσιανός κώδικας, Μιλάνο). Πηγή: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dionigi_di_Alicarnasso.jpg

4.5.3. Ποικιλογραφία

Με τον όρο αυτόν χαρακτηρίζουμε συνήθως έργα στα οποία οι συγγραφείς πραγματεύονται ποικίλα θέματα, διαφορετικά μεταξύ τους, και η πολυμορφική αυτή συνύπαρξη απροσδόκητων, συχνά, πραγμάτων κάτω από έναν τίτλο που δεν τα προαναγγέλλει απαραίτητα αποτελεί μια ενδιαφέρουσα τάση της εποχής και συγχρόνως μια πολύτιμη πηγή άντλησης πληροφοριών για έργα, γεγονότα και πρόσωπα που δεν μας είναι γνωστά από αλλού.

Στην ποικιλογραφία εντάσσονταν δύο έργα ενός συγγραφέα που τον ξέρουμε και ως ρήτορα, του Φαβωρίνου από την Αρελάτη (80-150 μ.Χ.), η *Παντοδαπή ιστορία* και τα *Απομνημονεύματα* (ανεκδοτολογικές αφηγήσεις για διάφορους φιλοσόφους). Και τα δύο αυτά έργα έχουν χαθεί. Αν το δεύτερο σωζόταν, θα φώτιζε καλύτερα το περιεχόμενο του έργου του Διογένη Λαερτίου, ο οποίος φαίνεται να το χρησιμοποίησε επανειλημμένα ως πηγή.

Το αντιπροσωπευτικότερο από τα σωζόμενα έργα της ποικιλογραφίας είναι αναμφισβήτητα οι *Δειπνοσοφιστές* του Αθήναιου από τη Ναύκρατη (2ος αι. μ.Χ.), ένα τεράστιο έργο που καταλαμβάνει δεκαπέντε βιβλία. Πρόκειται για την περιγραφή ενός συμποσίου στο οποίο συζητούνται πολλά και διάφορα θέματα και παρατίθενται συχνά πρόσωπα, τίτλοι και αποσπάσματα από πολυάριθμα λογοτεχνικά έργα, χαμένα σήμερα. Αυτό και μόνο δηλώνει και τη χρησιμότητα του έργου αυτού για τους μελετητές της αρχαιότητας.

Στον χώρο της ποικιλογραφίας εντάσσονται και δύο έργα του Κλαύδιου Αιλιανού από το Πραίνεστο (175-235 μ.Χ.), η *Ποικίλη ιστορία*, σε δεκατέσσερα βιβλία και το *Περί ζώων ιδιότητος*, σε δεκαεπτά βιβλία. Το πρώτο περιλαμβάνει διάφορα ιστορικά γεγονότα χωρίς σαφή σχέση μεταξύ τους και το δεύτερο, το πιο γνωστό, ιστορίες για τα ζώα, οι οποίες τείνουν να αναδείξουν τον θεϊκό λόγο όπως αυτός εκφράζεται μέσα από τη φύση και το ζωικό βασίλειο.

Πλάι στην ποικιλογραφία (και χωρίς να εντάσσεται απαραίτητα σε αυτήν) αξίζει να μνημονευθεί και η επιστολογραφία. Τα θέματά της είναι ποικίλα, με κυρίαρχα τα ερωτικά, ενώ η άνθησή της κατά τους

αυτοκρατορικούς χρόνους διαπιστώνεται από τα δείγματα που μας προσφέρουν οι σωζόμενες επιστολές του Αιλιανού, του Φιλόστρατου και κυρίως του Αλκίφρονα (2ος αιώνας μ.Χ.).

Ποικιλογραφικό περιεχόμενο, όχι όμως στόχευση, διαπιστώνουμε και σε ένα ακόμη πολύτιμο και εκτεταμένο έργο, η αφηγηρία του οποίου είναι καταρχήν γεωγραφική και εθνογραφική. Πρόκειται για την *Ελλάδος περιήγησιν* του Πausανία, η συγγραφή της οποίας τοποθετείται λίγο πριν από το 180 μ.Χ. Δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για τον συγγραφέα της, ξέρουμε όμως ότι επισκέφθηκε συστηματικά πολλές περιοχές στην Ελλάδα μεταξύ 150 και 180 μ.Χ. και κατέγραψε αναλυτικά τις εμπειρίες του και τις πληροφορίες που άντλησε για τα μέρη αυτά σε δέκα βιβλία που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες περιοχές της ελλαδικής γεωγραφίας.

4.5.4. Μυθιστόρημα

Ένα από τα σημαντικότερα γραμματειακά είδη που ανθούν κατά την αυτοκρατορική εποχή είναι το μυθιστόρημα. Ως είδος καλλιεργείται ήδη στους ελληνιστικούς χρόνους όπως φαίνεται να προκύπτει από τα σωζόμενα αποσπάσματα ενός έργου με κεντρικούς ήρωες τον Νίνο και τη Σεμίραμη, ένα ερωτικό ζευγάρι που ζει τον έρωτά του μέσα από πολλές περιπέτειες τις οποίες μόνον αποσπασματικά μπορούμε να ανασυνθέσουμε. Το έργο αυτό το ονομάζουμε συμβατικά «μυθιστόρημα του Νίνου» και χρονολογείται πιθανότατα τον 2ο αιώνα π.Χ. Τα μοτίβα που περιλαμβάνονται σε αυτό το μυθιστόρημα και σε πολλά άλλα μεταγενέστερα που σώζονται μάς οδηγούν σε άλλα, προγενέστερα γραμματειακά είδη. Οι ταξιδιωτικές περιπέτειες και μάλιστα οι θαλασσινές, συχνό θέμα στα περισσότερα μυθιστορήματα, είναι ένα μοτίβο που προσδιορίζει ήδη την *Οδύσσεια*. Οι περιπέτειες ενός ζευγαριού σε ξένα μέρη, η προσωρινή απομάκρυνσή τους και η επανένωσή τους, και αυτό προσφιλέστερο θέμα των μυθιστορημάτων, είναι αφηγηματικά μοτίβα που υπάρχουν σε ορισμένες τραγωδίες του Ευριπίδη. Ακόμη, οι ιστοριογραφικές παρεκβάσεις που διηγούνται τις τύχες διαφόρων ιστορικών προσώπων, η βιογραφία με τις αφηγήσεις της ζωής πολλών γνωστών προσωπικοτήτων, καθώς και τα μυθολογικά εγχειρίδια που κυκλοφορούσαν στους ελληνιστικούς και τους αυτοκρατορικούς χρόνους είναι πιθανό να επέδρασαν στη δημιουργία του μυθιστορήματος προσδιορίζοντας τον κεντρικό θεματικό του πυρήνα: εξιστόρηση των περιπετειών ενός ερωτικού ζευγαριού που αντιμετωπίζει ποικίλες περιπέτειες και δυσκολίες και τελικά επανένονται και ζει ευτυχισμένο. Το φανταστικό στοιχείο, ο έρωτας και η περιπέτεια είναι, συγχρόνως, θέματα που γοητεύουν τους αναγνώστες των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων. Αυτό δεν είναι περίεργο, αν σκεφτεί κανείς το κοινωνικό και πολιτιστικό περίγραμμα αυτής της περιόδου. Οι αναγνώστες αυτοί είναι πολίτες επαρχιών μιας μεγάλης αυτοκρατορίας και, σε αντίθεση με την κλασική εποχή, δεν συμμετέχουν στα κοινά πράγματα της πόλης, δεν αρθρώνουν πολιτικό λόγο, δεν επηρεάζουν τις εξελίξεις, ζουν μια ζωή στην οποία ο ατομικισμός αποτελεί αναπόδραστη επιλογή και ο φανταστικός κόσμος του μυθιστορήματος ανταποκρίνεται στις επιδιώξεις μιας ατομικής ευτυχίας και παράλληλα μιας περιπλάνησης σε μια σφαίρα εξωτική γεμάτη περιπέτειες.

Πολλά από τα στοιχεία που αναφέραμε φαίνεται να υπήρχαν στο μυθιστόρημα του Αντώνιου Διογένη *Τα υπέρ Θούλην άπιστα* (1ος-2ος αι. μ.Χ.), μια ιστορία ερωτική με πολλές ταξιδιωτικές περιπέτειες αλλά και μεταφυσικές προεκτάσεις για τις περιπλανήσεις της ψυχής. Το έργο δεν σώζεται αλλά υπάρχουν περιλήψεις του στη *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου, αποσπάσματα στο *Βίον Πυθαγόρου* του Πορφύριου και σε παύρους, ενώ παρωδείται και στο έργο *Αληθής ιστορία* του Λουκιανού.

Δύσκολη είναι η χρονολόγηση του σωζόμενου μυθιστορήματος *Τα περί Χαιρέαν και Καλλιρρόην* του Χαρίτωνα από την Αφροδισιάδα της Καρίας. Πολλοί μελετητές το τοποθετούν μεταξύ 1ου και 2ου αι. μ.Χ., αλλά δεν αποκλείεται και μια πιο πρόωμη χρονολόγηση. Η αφήγηση τοποθετείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και η κεντρική ηρωίδα φέρεται να είναι η κόρη του Ερμοκράτη του συρακούσιου στρατηγού που απέκρουσε τους Αθηναίους στη σικελική εκστρατεία του 415 π.Χ., οι περιπέτειες όμως στις οποίες εμπλέκεται το ζεύγος είναι εντελώς φανταστικές.

Μεταξύ 2ου και 3ου αι. μ.Χ. τοποθετείται ο Ξενοφών ο Εφέσιος, συγγραφέας των *Εφεσιακών* (*Των κατ'Ανθειαν και Αβροκόμην Εφεσιακών λόγων*), ενός μυθιστορήματος που έχει σωθεί, παρόλο που δεν ξέρουμε αν η μορφή στην οποία το έχουμε είναι η αρχική ή κάποια πιο συντομευμένη. Και εδώ κυριαρχεί το μοτίβο του έρωτα αλλά και των αλλεπάλληλων περιπετειών, ενώ δεν λείπει και μια θρησκευτική-μεταφυσική διάσταση που ερμηνεύει τις περιπέτειες αυτές ως μια ηθική προσπάθεια διατήρησης της αγνότητας μέσα στο δύσκολο ταξίδι της ζωής.

Το θρησκευτικό στοιχείο και το θέμα της σωτηρίας της ψυχής διαπνέουν και ένα από τα δημοφιλέστερα ερωτικά μυθιστορήματα των αυτοκρατορικών χρόνων, *Τα κατά Λευκίπην και Κλειτοφώντα*, του Αχιλλέα Τάτιου που έζησε τον 2ο αι. μ.Χ. Και εδώ έρωτας, θαλασσινό ταξίδι, χωρισμοί, περιπέτειες και ο κίνδυνος της προδοσίας επιστρατεύονται ως κυρίαρχα θέματα της αφήγησης, αλλά κάποια στοιχεία πρωτοτυπίας είναι εμφανή στο ύφος και στη γραφή.

Επίσης δημοφιλές υπήρξε και το μυθιστόρημα του Λόγγου από τη Λέσβο (2ος αι. μ.Χ.) με θέμα τον έρωτα δύο παιδιών, τα *Ποιμενικά κατά Δάφνιν και Χλόην*, όπου το βουκολικό-ποιμενικό στοιχείο συνδυάζεται με το ερωτικό. Το μυθιστόρημα αυτό άσκησε την επίδρασή του για πολλούς αιώνες και πιθανότατα επηρέασε και τους βυζαντινούς μυθιστοριογράφους.

Στο τέλος των αυτοκρατορικών χρόνων (τον 3ο ή τον 4ο αι. μ.Χ.) τοποθετούνται τα *Αιθιοπικά* του Ηλιόδωρου από τη Συρία (ο ακριβής τίτλος είναι *Σύνταγμα των περί Θεαγένην και Χαρίκλειαν Αιθιοπικών*). Στο μυθιστόρημα αυτό οι ποικίλες περιπέτειες των ερωτευμένων τούς οδηγούν, μέσα από πολλούς κινδύνους, στην Αιθιοπία (που δικαιολογεί και τον τίτλο του έργου), όπου αναλαμβάνουν ιερατικό αξίωμα. Έρωτας, πίστη, χρησιμοί, ληστές, αρπαγές, όνειρα, αστρολογία συνθέτουν ένα πλέγμα σχέσεων, αναφορών και γεγονότων που αναδεικνύουν τον Ηλιόδωρο ως έναν από τους ικανότερους δημιουργούς του γραμματειακού αυτού είδους.

4.6. Παιδεία, φιλοσοφία και ρητορική

Όπως ήδη αναφέραμε, η παιδεία των αυτοκρατορικών χρόνων νοείται πρωτίστως ως παιδεία ελληνική, ανεξάρτητα από το γλωσσικό και εθνικό υπόστρωμα που είχαν όσοι δέχονταν την παιδεία αυτή. Ήδη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους η μελέτη της ελληνικής παιδείας είχε συστηματοποιηθεί και, εκτός από τα ίδια τα έργα που διδάσκονταν, υπήρχαν και αρκετά εγχειρίδια που υποβοηθούσαν την ανάλυση και την κατανόηση των έργων και έδιναν πληροφορίες για τη γλώσσα, το ύφος, τις ιδέες και τους μύθους. Ειδικά τα μυθολογικά εγχειρίδια αφθονούσαν. Η τάση αυτή συνεχίστηκε και στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Από τον 1ο αιώνα μ.Χ. μάς έχει σωθεί το μεγαλύτερο μέρος από ένα εγχειρίδιο μυθολογίας που περιείχε τους κοσμογονικούς μύθους, τον αργοναυτικό και το θηβαϊκό μυθικό κύκλο, τους μύθους του Ηρακλή και του Θησέα καθώς και τον τρωικό κύκλο και τις περιπέτειες του Οδυσσέα. Ο τίτλος του έργου είναι *Απολλοδώρου βιβλιοθήκη* και παρόλο που ο συγγραφέας του δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον αθηναίο γραμματικό Απολλόδωρο (που έζησε τον 2ο αι. π.Χ.), ο τρόπος γραφής δηλώνει ότι για τη σύνταξη της μυθολογικής αυτής βιβλιοθήκης χρησιμοποιήθηκαν άλλα προγενέστερα παρόμοια έργα.

Δύο είναι κατά γενική ομολογία οι βασικοί πυλώνες της παιδείας των αυτοκρατορικών χρόνων: η φιλοσοφία και η ρητορική. Η φιλοσοφία είχε ήδη συστηματοποιηθεί κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, και τα βασικά ρεύματα που διαμορφώθηκαν τότε συνεχίζουν την πορεία τους και στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Η Ακαδημία και ο Περίπατος προεκτείνουν αντίστοιχα την πλατωνική και την αριστοτελική παράδοση, οι Στωικοί, οι Κυνικοί και οι Επικούρειοι εξακολουθούν να προβάλλουν τα δόγματά τους διαφωνώντας συχνά μεταξύ τους, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται ο Σκεπτικισμός, η φιλοσοφική εκείνη στάση που αμφισβητεί τη δυνατότητα πρόσβασης στη γνώση και συνεπώς μάχεται κάθε δογματική αποκρυστάλλωση, καθώς και ο Εκλεκτικισμός, η τάση που προσπαθεί να συγκεράσει και να επιλέξει απόψεις από διαφορετικά δόγματα.

Η ρητορική δεσπόζει στον πεζό λόγο και προσδιορίζεται από δύο ισχυρά υφολογικά ρεύματα:

- τον «ασιανισμό», που αντιστοιχεί σε ένα περίτεχνο ύφος με στόχο τον φραστικό εντυπωσιασμό και ονομάστηκε έτσι από τις ρητορικές σχολές της Μικράς Ασίας στις οποίες διδασκόταν και
- τον «αττικισμό», που αντιστοιχεί σε ένα πιο λιτό ύφος εμπνευσμένο από την παράδοση της αττικής ρητορείας των κλασικών χρόνων από την οποία πήρε και το όνομά του.

Ο αττικισμός φαίνεται να επιλέγεται από τους σημαντικότερους ρήτορες της εποχής, καθώς βρίσκεται και σε ευθεία αντιστοιχία με το ιδεώδες του κλασικισμού. Οι υφολογικές αλλά και φιλοσοφικές προτεραιότητες των εκπροσώπων της ρητορικής εκφράζονται συχνά σε ρητορικές ασκήσεις στις οποίες ο ρήτορας υποστηρίζει ή ανασκευάζει μια συγκεκριμένη θέση, συνηθέστερα φιλοσοφικού περιεχομένου, τα λεγόμενα *προγυμνάσματα*. Έτσι ο «σοφιστής» κατά την αυτοκρατορική περίοδο είναι ο άνθρωπος εκείνος που προσφέρει με τη διδασκαλία του και τη ρητορική του δεξιοτεχνία το πνευματικό και παιδευτικό ιδεώδες που

περιγράψαμε, κινούμενος ανάμεσα στη διδαχή αφενός και στην επιδίωξη της προσωπικής καταξίωσης αφετέρου, και συγχρόνως ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Ρώμη.

Όταν καλείται κανείς να παρουσιάσει τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ρητορικής των αυτοκρατορικών χρόνων, δυσκολεύεται από το μέγεθος της παραγωγής των ίδιων των έργων αλλά και από την ποικίλη θεματολογία τους. Συγγραφείς όπως ο Δίων ο Προύσης (Χρυσόστομος), ο Πλούταρχος, ο Λουκιανός, ο Αίλιος Αριστείδης που εκφράζονται με τη ρητορεία και τον φιλοσοφικό στοχασμό, παρουσιάζονται μέσα από συγκεκριμένα κεφάλαια αυτού του βιβλίου που επιτρέπουν παράλληλα και την πρόσβαση σε κάποια από τα κείμενα. Το ίδιο ισχύει και για τους εκπροσώπους εκείνους της πεζογραφίας που συνέγραψαν βιογραφικά έργα, όπως (και πάλι) ο Πλούταρχος, ο Φιλόστρατος και ο Διογένης Λαέρτιος. Από τα άλλα σημαντικά ονόματα, αναφερθήκαμε ήδη στον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά, που καλλιέργησε, εκτός από τη ρητορική, και την ιστοριογραφία. Προς τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. τοποθετείται το έργο του Μάξιμου από την Τύρο, ενός σημαντικού ρήτορα του οποίου σώζονται σαράντα μία *Διαλέξεις* σε ποικίλα θέματα (π.χ. *Τις ο θεός κατά Πλάτωνα, Τίνες άμεινον περί θεών διέλαβον, ποιηταί ή φιλόσοφοι;, Ότι έστιν και εκ των περιστάσεων ωφελείσθαι*). Ως προς την πρακτική του Μάξιμου και γενικότερα των ρητόρων της εποχής, τα σωζόμενα αυτά έργα θέτουν το ερώτημα κατά πόσον παρουσιάζονταν αυτούσια σε δημόσια ακρόαση ή εμπλουτίζονταν με αυτοσχέδιες προσθήκες πέρα από το σωζόμενο κείμενο κατά τη διάρκεια της αγόρευσης.

Η πρωτοκαθεδρία της ρητορικής αποτυπώνεται και σε έργα των οποίων το περιεχόμενο αφορά τη λογοτεχνική κριτική και την αισθητική. Δεν έχει σωθεί ένα έργο του Καικίλιου του Σικελιώτη (1ος αι. μ.Χ.) με τίτλο *Περί ύψους*, που αφορούσε την αισθητική των λογοτεχνικών έργων. Σώθηκε όμως το ομότιτλο έργο που γράφτηκε ως απάντηση στο έργο του Καικίλιου, μόνο που αυτή τη φορά μάς είναι άγνωστος ο συγγραφέας (το έργο αποδόθηκε ψευδεπίγραφα στον Λογγίνο).

Προκαλεί, εξάλλου, εντύπωση το γεγονός ότι από έναν άνθρωπο τόσο διάσημο όσο ο Ηρώδης ο Αττικός (2ος αι. μ.Χ.), του οποίου το πέρασμα από την Αθήνα και η προσωπική γενναιοδωρία συνδέθηκαν με πολλά δημόσια οικοδομήματα, σώθηκε μόνον ένα έργο, το *Περί πολιτείας*, γραμμένο σε ένα υποδειγματικό αττικό ύφος που αποτυπώνει, με εμμονή σχεδόν, τις αρχές της πρώιμης κλασικής ρητορικής. Ο Ηρώδης ήταν μαθητής διάσημων ρητοροδιδασκάλων, του Φαβωρίνου, του Πολέμωνα και του Σκοπελιανού, ενώ ο ίδιος επέδρασε καταλυτικά στο έργο του Αίλιου Αριστείδη, του Αδριανού και του Αύλου Γέλλιου.

Μια ενδιαφέρουσα όψη της ρητορικής των αυτοκρατορικών χρόνων μάς δίνουν και ορισμένα θεωρητικά έργα προσανατολισμένα στην τεχνική πλευρά του ρητορικού λόγου. Στον χώρο αυτό, ήδη από το τέλος του 1ου και την αρχή του 2ου αι. μ.Χ., σώζονται τα *Προγυμνάσματα* του Αίλιου Θέωνα από την Αλεξάνδρεια. Ο σημαντικότερος όμως θεωρητικός της ρητορικής κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους είναι αναμφισβήτητα ο Ερμογένης από την Ταρσό (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Έγραψε το έργο *Περί στάσεων*, όπου αναλύει τους τρόπους προσέγγισης του ρήτορα στο εκάστοτε θέμα που πραγματεύεται, αναπτύσσοντας και εξελίσσοντας σημαντικά τις απόψεις που είχε εκφράσει σε ομότιτλο έργο του ο Ερμαγόρας, θεωρητικός της ρητορικής κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Ο Ερμογένης έγραψε ακόμη το *Περί ιδεών*, όπου μελετάει τους νόμους και τα συστατικά του τέλειου ρητορικού λόγου, που για τον Ερμογένη ενσαρκώνεται στη ρητορική του Δημοσθένη. Μαζί με το έργο *Περί ευρέσεως* (για την αναζήτηση των κατάλληλων επιχειρημάτων από τον ρήτορα) ο Ερμογένης έδωσε, μέσα από τα τρία αυτά συγγράμματά του, ένα πλήρες θεωρητικό μοντέλο ρητορικής θεωρίας που άσκησε την επίδρασή του στη μετέπειτα ρητορική παραγωγή από τον 3ο έως τον 6ο αι. μ.Χ.

Την επίδραση της ρητορικής συναντούμε και σε μια σειρά άλλων έργων της αυτοκρατορικής περιόδου που σχετίζονται με τη φραστική αισθητική. Τέτοια είναι τα έργα της λεξικογραφίας, ιδίως εκείνα που αντανακλούν τις τάσεις του αττικισμού, όπως του Διογενιανού από την Ηράκλεια και του Πάμφιλου από την Αλεξάνδρεια.

Ο Μοίρης, με το έργο *Αττικάί λέξεις* και ο Φρύνιχος, με τα έργα *Αττικιστής* και *Σοφιστική προπαρασκευή* εγγράφονται και αυτοί στην παράδοση του στρατευμένου αττικισμού κατά τον 2ο αι. μ.Χ. (τα έργα τους σώζονται αποσπασματικά ή σε περιλήψεις)

Μεγαλύτερη πραγματολογική εξειδίκευση στον χώρο της λεξικογραφίας δείχνουν τα έργα του Ιούλιου Πολυδεύκη από τη Ναύκρατη και του Βαλέριου Αρποκρατίωνα από την Αλεξάνδρεια (2ος αι. μ.Χ.). Ο πρώτος έγραψε το *Όνομαστικόν*, μια συλλογή αττικών λέξεων καταχωρισμένων όχι αλφαβητικά αλλά κατά θεματικές κατηγορίες (π.χ. θρησκεία, πολεμική τέχνη, γάμος, δίκαιο κτλ.). Ο δεύτερος έγραψε τις *Λέξεις των*

δέκα ρητόρων, ένα λεξικό που συγκεντρώνει, σε αλφαβητική σειρά, λέξεις και ερμηνείες λέξεων που θησαυρίζονται από τους λόγους των δέκα ρητόρων που απαρτίζουν τον αλεξανδρινό «κανόνα».

Η υπερβολική εμμονή στον αττικισμό οδήγησε σε ένα ιδιότυπο έργο του οποίου σώζονται αποσπάσματα αλλά ο συγγραφέας παραμένει άγνωστος, το λεξικό *Αντιαττικιστής*. Τέλος, εξίσου ιδιότυπο αλλά και δηλωτικό ίσως των εμμονών που έτρεφαν οι λόγιοι της εποχής ήταν το λεξικό *Κειτούκειτος* που αναφέρεται από τον Αθήναιο και προσδιόριζε αν κάποιες σπάνιες λέξεις της εποχής μαρτυρούνταν στους αττικούς συγγραφείς (ο τίτλος προκύπτει από το δίλημμα: μαρτυρείται ή όχι, «*κείται ή ου κείται*»). Δεν είναι, επομένως, περίεργο, μέσα σε αυτό το κλίμα του λογιωτατισμού, το ότι ένας άνθρωπος όπως ο Λουκιανός σατίρισε τις αττικιστικές υπερβολές με τα έργα *Λεξιφάνης* και *Ρητόρων διδάσκαλος* και κυρίως με το έργο *Δίκη φωνηέντων*, έναν διάλογο στον οποίο το γράμμα σίγμα κατηγορεί το γράμμα ταυ επειδή το έχει παραγκωνίσει από λέξεις όπως π.χ. θάλασσα, όπου το τ προτιμάται (θάλαττα) επειδή προσφέρει πιο ...αττικό άκουσμα στο αυτί.

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου Ε. – Αναστασίου Ι. – Βερτουδάκης Β. – Γιώση Μ.Ι. – Λυπουρλής Δ. – Στεφανόπουλος Θ.Κ. – Τσακμάκης Α. – Χριστόπουλος Μ., *Γράμματα Ι: Αρχαία ελληνική και βυζαντινή φιλολογία*, τόμ. Α': *Αρχαϊκή και κλασική περίοδος*, έκδ. ΕΑΠ, Πάτρα 2001.
- Anderson G., *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman World*, London – New York 1993.
- Bowersock G.W., *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969.
- Bowersock G.W. (επιμ.), *Approaches to the Second Sophistic*, Pennsylvania 1974.
- Flasher H. (επιμ.), *Le classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.C. (Entretiens sur l'antiquité classique 25)*, Genève 1979.
- Goldhill S., *Being Greek under Rome: Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire*, Cambridge 2001.
- Κυρτάτας Δ.Ι. – Ράγκος Σ., *Η ελληνική αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2010.
- Reardon B.P., *Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.C.*, Paris 1971.
- Schmitz T., *Bildung und Macht: Zur sozialen und politischen Funktion der zweiten Sophistik in der griechischen Welt der Kaiserzeit (Zetemata, Heft 97)*, München 1997.
- Swain S., *Hellenism and Empire: Language, Classicism and Power in the Greek World, AD 50-250*, Oxford 1996.
- Whitmarsh T., *The Second Sophistic*, Oxford 2005.
- Whitmarsh T., *Beyond the Second Sophistic: Adventures in Postclassicism*, Berkeley 2013.
- Χριστόπουλος Μ., *Δεύτερη Σοφιστική. Η πνευματική παραγωγή των αυτοκρατορικών χρόνων*, Αθήνα 2002.